

T.C.
PAMUKKALE ÜNİVERSİTESİ
İSLAMİ İLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
MANEVİ DESTEK VE REHBERLİK TEZSİZ YÜKSEK LİSANS
PROGRAMI

ERKEN ÇOCUKLUKTA DİNİ SİMGE VE RİTÜELLERİN
PSİKOSOSYAL GELİŞİM ÜZERİNDEKİ ROLÜ

TEZSİZ YÜKSEK LİSANS DÖNEM PROJESİ

Habibe ARSLAN

DENİZLİ, 2025

T.C.
PAMUKKALE ÜNİVERSİTESİ
İSLAMİ İLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
MANEVİ DESTEK VE REHBERLİK TEZSİZ YÜKSEK LİSANS
PROGRAMI

ERKEN ÇOCUKLUKTA DİNİ SİMGE VE RİTÜELLERİN
PSİKOSOSYAL GELİŞİM ÜZERİNDEKİ ROLÜ

Habibe ARSLAN

Danışman

Doç. Dr. Mehmet ÇINAR

Enstitü Anabilim Dalı: Felsefe ve Din Bilimleri
Tezsiz Yüksek Lisans Programı: Manevi Destek ve Rehberlik

HABİBE ARSLAN tarafından hazırlanan “**ERKEN ÇOCUKLUKTA DİNİ SİMGE VE RİTÜELLERİN PSİKOSOSYAL GELİŞİM ÜZERİNDEKİ ROLÜ**” adlı tezsiz yüksek lisans dönem projesi danışmanlığında hazırlanmış olup tarihinde son kontrolü yapılarak Pamukkale Üniversitesi İslam İlimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Manevi Destek ve Rehberlik tezsiz yüksek lisans dönem projesi olarak kabul edilmiştir.

Danışman
Doç. Dr. Mehmet ÇINAR

İmza

Pamukkale Üniversitesi İslami İlimler Enstitüsü Yönetim Kurulu'nun .....tarih ve ..... sayılı kararıyla onaylanmıştır.

Doç.Dr. Harun ABACI

Enstitü Müdürü

BEYAN

Bu projenin tasarımı, hazırlanması, yürütülmesi, araştırmalarının yapılması ve bulgularının analizlerinde bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini; bu çalışmanın doğrudan birincil ürünü olmayan bulguların, verilerin ve materyallerin bilimsel etiğe uygun olarak kaynak gösterildiğini ve alıntı yapılan çalışmalara atıfta bulunulduğunu beyan ederim.

Habibe ARSLAN

ÖNSÖZ

Bu çalışma, erken çocukluk döneminde dini semboller ve ritüellerin çocukların psikososyal gelişimi üzerindeki etkilerini incelemek amacıyla hazırlanmıştır. İnsan yaşamının en kritik dönemlerinden biri olan erken çocukluk, bireyin temel kimlik, değer ve sosyal becerilerinin şekillendiği bir evredir. Bu dönemde dini semboller ve ritüeller, yalnızca birer kültürel veya manevi unsur olmaktan öte, çocukların dünya görüşü, aidiyet duygusu ve ahlaki anlayışlarını şekillendiren önemli etkenlerdir. Çalışmada, bu unsurların çocukların empati geliştirme, duygusal güvenlik ve sosyal bağ kurma becerileri üzerindeki etkileri kapsamlı bir şekilde ele alınmıştır.

Bu çalışmanın ortaya çıkmasında pek çok kişinin desteği ve katkısı bulunmaktadır. Tez sürecinde bilgi ve deneyimlerini benimle paylaşan ve çalışmamın her aşamasında bana rehberlik eden danışman hocam Doç. Dr. Mehmet ÇINAR teşekkürlerimi sunuyorum. Araştırmam boyunca motivasyonumu yüksek tutmamı sağlayan ve bana cesaret veren aileme, arkadaşlarıma ve sevdiklerime minnettarım.

Bu çalışmanın ortaya çıkış sürecinde, özellikle erken çocukluk döneminde dini semboller ve ritüellerin eğitim ve sosyal bağlamlarda nasıl anlam kazandığını araştırmak benim için hem akademik hem de kişisel bir öğrenme yolculuğu olmuştur. Çalışmanın, ilgili alana katkı sunmasının yanı sıra, eğitimciler, araştırmacılar ve aileler için de bir rehber niteliği taşımasını temenni ederim.

Bu çalışma, zorlu ancak bir o kadar da keyifli bir akademik yolculuğun ürünü olup, sürece katkı sunan ve bana destek olan herkese teşekkürlerimi sunarım.

Habibe ARSLAN

Denizli - 2025

Pamukkale Üniversitesi İslami İlimler Enstitüsü Tezsiz Yüksek Lisans Proje Özeti

Projenin Başlığı: Erken Çocuklukta Dini Simge Ve Ritüellerin Psikososyal Gelişim Üzerindeki Rolü	
Projeyi Hazırlayan: Habibe ARSLAN	Danışmanı: Doç. Dr. Mehmet ÇINAR
Kabul Tarihi: 15.01.2025	Sayfa Sayısı: x (ön kısım) + 32
Anabilim Dalı: Felsefe ve Din Bilimleri	Programı: Manevi Destek ve Rehberlik
<p>Bu çalışma, erken çocukluk döneminde dini semboller ve ritüellerin çocukların psikososyal gelişimi üzerindeki etkilerini akademik bir perspektifle incelemektedir. Erken çocukluk dönemi, kimlik inşası, duygusal düzenleme mekanizmalarının gelişimi ve sosyal etkileşim becerilerinin şekillenmesi açısından kritik bir evredir. Dini semboller ve ritüeller, kültürel ve manevi bileşenler olarak, çocukların değer sistemlerini, ahlaki algılarını ve dünyaya yönelik bilişsel çerçevelerini biçimlendirmede belirleyici bir rol oynayabilmektedir. Bu araştırma, çocukların bu uygulamalara maruz kalma ve aktif katılım süreçlerinin aidiyet duygusu, duygusal güvenlik ve sosyal davranışlar üzerindeki etkilerini değerlendirmektedir. Çalışma, gelişim psikolojisi, sosyoloji ve din bilimleri disiplinlerini bir araya getirerek, bütüncül bir analiz sunmayı hedeflemektedir. Araştırma bulguları, empati, iş birliği ve anlam duygusu geliştirme gibi olumlu sonuçların yanı sıra, dışlanma veya bilişsel çatışma risklerine de dikkat çekmektedir. Bu bağlamda çalışma, dini pratiklerin erken çocukluk döneminde bütüncül gelişim süreçlerini destekleme potansiyeline ilişkin akademik literatüre katkı sunmayı amaçlamaktadır.</p>	
Anahtar kelimeler: Erken çocukluk, Psikososyal gelişim, Dini semboller, Kimlik gelişimi, Ahlaki gelişim, Dini eğitim	

Title of the Project: The Role of Religious Symbols and Rituals in Psychosocial Development in Early Childhood	
Author: Habibe ARSLAN	Supervisor: Doç. Dr. Mehmet ÇINAR
Date: 15.01.2025	Nu. of pages: vii (pre text) + 32
Department: Philosophy and Religious Studie	Subfield: Spiritual Support and Guidance
<p>This study examines the impact of religious symbols and rituals on the psychosocial development of children in early childhood from an academic perspective. Early childhood is a critical period for identity formation, the development of emotional regulation mechanisms, and the shaping of social interaction skills. Religious symbols and rituals, as cultural and spiritual components, can play a significant role in shaping children's value systems, moral perceptions, and cognitive frameworks of the world. This research evaluates the effects of children's exposure to and active participation in these practices on their sense of belonging, emotional security, and social behaviors. The study aims to present a holistic analysis by integrating the disciplines of developmental psychology, sociology, and religious studies. The research findings highlight positive outcomes, such as fostering empathy, cooperation, and a sense of purpose, while also drawing attention to the risks of exclusion or cognitive conflict. In this context, the study seeks to contribute to the academic literature on the potential of religious practices to support holistic developmental processes in early childhood.</p>	
Keywords: Early childhood, Psychosocial development, Religious symbols, Identity development, Moral development, Religious education	

İÇİNDEKİLER TABLOSU

BEYAN.....	i
ÖNSÖZ.....	ii
ABSTRACT	iii
GİRİŞ	1
1.1 Araştırmanın Konusu	1
1.2 Araştırmanın Amacı.....	1
BİRİNCİ BÖLÜM.....	2
ERKEN ÇOCUKLUK DÖNEMİ	2
1. Erken Çocukluk Döneminde Psikososyal Gelişim	2
1.1. Psikososyal Gelişim Teorileri	2
1.1.1. Psikososyal Gelişim Teorisi	3
Temel Güvene Karşı Güvensizlik Duygusu (0-1 Yaş).....	3
Özerkliğe Karşı Kuşku ve Utanç Duygusu (1-3 Yaş).....	3
Girişimcilğe Karşı Suçluluk Duygusu (3-6 Yaş).....	4
1.2. Bilişsel ve Duygusal Gelişim.....	4
1.2.1. Bilişsel Gelişim	4
1.2.2. Duygusal Gelişim	10
1.3. Kimlik ve Aidiyet Gelişimi.....	11
İKİNCİ BÖLÜM.....	15
ERKEN ÇOCUKLUK DÖNEMİNDE DİNİN ETKİLERİ	15
2.1. Dini Simgeler ve Ritüellerin Psikososyal Etkileri	15
2.1. Aile ve Çevrenin Rolü	16
2.2 Dini Ritüellerin Çocuk Gelişimine Etkileri.....	19
2.2.1. Duygusal Gelişim	19
2.2 Sosyal Gelişim	21
2.3 Kimlik ve Değerler	22
SONUÇ.....	24
KAYNAKÇA.....	25

GİRİŞ

1.1 Araştırmanın Konusu

Erken çocukluk dönemi, bireyin psikososyal gelişiminin temellerinin atıldığı kritik bir dönemdir. Bu dönemde, çocuklar sadece ailelerinden değil, aynı zamanda çevrelerinden, kültürlerinden ve inanç sistemlerinden de etkilenen bir gelişim süreci yaşarlar. Dini simge ve ritüeller, özellikle çocukların kültürel ve manevi kimliklerinin şekillendiği, toplumsal değerlerin öğrenildiği ve sosyal bağların kurulduğu bir alanı temsil eder.

Bu çalışma, erken çocukluk döneminde dini simgelerin (örneğin; haç, hilal, dua, kutsal kitap gibi) ve ritüellerin (örneğin; dua etme, ibadet, bayram kutlamaları, dini kutlamalar) çocukların psikososyal gelişim üzerindeki etkilerini incelemeyi amaçlamaktadır. Çocuklar, dini ritüeller aracılığıyla toplumsal normları, değerleri ve davranış biçimlerini öğrenir, güvenli bağlar kurar ve kendi kimliklerini oluştururlar.

Çalışmada, dini simgelerin ve ritüellerin çocukların duygusal, sosyal ve bilişsel gelişimlerine nasıl yansıdığına dair bir analiz yapılacaktır. Ayrıca, dini inançların çocukların özgüven, empati, ahlaki gelişim ve toplumsal uyum gibi psikososyal beceriler üzerindeki etkileri de araştırılacaktır. Bu çalışma, dini inançların çocuk gelişimi üzerindeki potansiyel etkileri anlamaya yönelik bir perspektif sunmayı hedeflemektedir.

1.2 Araştırmanın Amacı

Bu araştırmanın amacı, erken çocukluk döneminde dini simgelerin ve ritüellerin, çocukların psikososyal gelişimi üzerindeki etkilerini incelemektir. Araştırma, çocukların dini semboller ve ritüeller aracılığıyla duygusal, sosyal ve bilişsel gelişimlerinin nasıl şekillendiğini, bu süreçlerin özgüven, empati, ahlaki gelişim ve toplumsal uyum gibi psikososyal beceriler üzerindeki etkilerini anlamayı amaçlamaktadır. Bu kapsamda, araştırma şu temel hedefleri gütmektedir:

- Dini simgelerin ve ritüellerin çocukların duygusal ve sosyal gelişimi üzerindeki etkilerini belirlemek.
- Çocukların dini ritüeller aracılığıyla toplumsal normları, değerleri ve davranış biçimlerini nasıl öğrendiklerini analiz etmek.
- Erken çocukluk dönemi için dini ritüellerin ve simgelerin psikolojik ve sosyal gelişim üzerindeki etkilerini ortaya koymak.
- Aile içi ve okul ortamında dini simgelerin ve ritüellerin çocukların sağlıklı psikososyal gelişimine nasıl katkı sağlayabileceğini keşfetmek.

BİRİNCİ BÖLÜM

ERKEN ÇOCUKLUK DÖNEMİ

1. Erken Çocukluk Döneminde Psikososyal Gelişim

Gelişim, döllenme ile başlayıp yaşam boyu süren; fiziksel, zihinsel, duygusal, sosyal ve ahlaki açıdan uyumlu, düzenli ve sürekli bir ilerleme gösteren karmaşık bir süreçtir (Santrock, 2021). Bireyin gelişimi, bilişsel, biyolojik ve sosyal olmak üzere üç ana boyutun etkileşimiyle şekillenir (Eroğlu, 2023). Bu üç boyut, zaman içinde kişilik gelişimini de etkileyerek şekillendirir. Gelişim sürecinde önemli bir husus, kişilik gelişiminin temellerinin özellikle çocukluk döneminde atılmasıdır.

Gelişim, hem kalıtım hem de çevre tarafından şekillenen, çoğu zaman her iki faktörden de etkilenen bir süreçtir. Bu nedenle kişilik gelişimi, kalıtsal ve çevresel etmenlerin birlikte etkisiyle şekillenir. Sağlıklı bir kişilik gelişiminin gerçekleşebilmesi için, bebeğin doğduğu andan itibaren fizyolojik ve psiko-sosyal ihtiyaçlarının zamanında ve doğru şekilde karşılanması gereklidir. Eğer bu ihtiyaçlar yerine getirilmezse, çocuğun yaşadığı gerginlik ve huzursuzluk, sağlıklı kişilik gelişimini engelleyebilir. Bu bağlamda, erken çocukluk döneminde ebeveynlerin çocuklarına gösterdiği tutum ve davranışlar büyük önem taşır. Çocuğun büyüdükçe çevresel faktörlerdeki değişim ve genişleme ile ailevi etki azalırken, arkadaşlar, okul, öğretmen, kültür ve sosyal yapılar gibi dışsal etmenlerin etkisi artmaya başlar (Arslan, 2016).

Erken çocukluk dönemi, büyüme çağındaki ilk yılları kapsar ve psikososyal gelişimin temel taşlarının atıldığı kritik bir evredir. Bu dönem, genellikle doğumdan 6 yaşına kadar olan dönemi ifade eder. Bu süreçte öğrencinin hem duygusal hem de sosyal gelişimleri hızla şekillenir ve ilerler. Bu dönemde kazanılan beceriler bireylerin kimlikleri ve toplumsal uyumunu doğrudan etkiler. İnsanların çevreyle etkileşim kurarak kendilerini tanımaları, dünyayı anlamaları ve başkalarıyla sağlıklı yaşam geliştirmeleri açısından büyük öneme sahiptir. Bu sebeple, erken çocukluk dönemi önemle üzerinde durulması gereken bir zaman dilimini içermektedir. Son yıllarda insanların gelişim evreleri ile alakalı teoriler ortaya konmuştur. Biz burada Erikson'un psikososyal gelişim teorisindeki erken çocukluk dönemini ele alacağız.

1.1. Psikososyal Gelişim Teorileri

Psikososyal gelişim kuramının öncülerinden biri olan Erik Erikson, gelişimi sosyal bir bakış açısıyla ele alarak, bireyin yaşamı boyunca sekiz psikososyal gelişim aşamasını tamamladığını ve her bir aşamanın çatışmalarla dolu olduğunu ileri sürmektedir. Erikson'a

göre, birey bu gelişim aşamalarında karşılaştığı çatışma ve zorlukları aşarak, her dönemin hedeflerine ulaşabilir. O, bireyin sağlıklı bir kişilik geliştirebilmesinin, bu çatışmalarla başa çıkabilme becerisinde yattığını savunur. Böylece birey, sonraki gelişim aşamalarındaki karmaşalarla da baş edebilmek için gerekli donanıma sahip olur. Eğer bir dönemdeki çatışmalarla baş etmekte başarısızlık yaşanır, bu durum sonraki dönemlerde telafi edilebilir. Uygun çevresel koşullar ve destek sağlandığında, yaşanan başarısızlıkların kişilik gelişimi üzerindeki olumsuz etkileri düzeltilebilir (Erikson, 1984).

Erikson bahsedilen bu sekiz dönemi temel güvene karşı güvensizlik; bağımsızlığa karşı utanma ve şüphecilik, girişkenliğe karşı suçluluk duyma; başarıya karşı aşağılık duygusu; kimlik kazanmaya karşı rol karmaşası; yakınlık kurmaya karşı yalnız kalma; üretkenliğe karşı duraklama; benlik bütünlüğüne karşı umutsuzluk olarak adlandırmaktadır (Aydın, 2014).

Ebeveynler, Erikson'un belirlediği evreleri göz önünde bulundurarak çocuklarıyla ilişki kurduklarında, çocuğun gelişiminde daha sağlıklı ve olumlu sonuçlar elde edebilirler. Ancak, bireyin temel kişilik özelliklerinin gelişimi yalnızca yaşamın ilk yıllarına bağlı değildir. Bireysel gelişim, hayat boyu süren bir süreçtir. Bu süreçte, sosyal çevrenin etkisi kadar, biyolojik temelli ve doğuştan getirilen özelliklerin de önemli bir rolü bulunmaktadır.

1.1.1. Psikososyal Gelişim Teorisi

Temel Güvene Karşı Güvensizlik Duygusu (0-1 Yaş)

Bu aşama ilk psikososyal aşamayı temsil eder ve bir çocuğun güvenli bir ortamda büyüüp büyümediğine bağlı olarak gelişen duygusal durumları ele alır. Bu dönem, çocuğun dünyaya ve bakım veren kişilerine duyduğu güveni şekillendirir. Yaşamın ilk yılında bebeğin temel ihtiyaçlarının düzenli bir biçimde sağlanıp sağlanmaması, bebekte “güven” duygusunun ortaya çıkmasına etki eder. Eğer çocuk bakım veren kişilerin tutarlı, sevgi dolu ve dikkatli olduğunu deneyimlerse temel güven gelişir. Temel güven duygusunun” edinilmesi, annenin bebeğe ihtiyaç duyduğu huzuru vermesi, bireyin inancında tutarlılık sergilemesinde önemli rol oynamaktadır. Dönemin sağlıklı olarak atlatılması, kişide “umut” ve “uyum” duygusunu geliştirir. Erikson “dinî duyguların” kazanılmasının da bu dönemle alakılı olduğunu düşünmüştür. Aksi takdirde, güvensizlik duygusu ortaya çıkabilir.

Özerkliğe Karşı Kuşku ve Utanç Duygusu (1-3 Yaş)

Bu dönem, çocuğun kendi becerilerini keşfetmeye başladığı, hareketlilik ve bağımsızlık kazanma çabası gösterdiği bir zaman dilimidir. Bu dönemde çocuk, kendine güven kazanmaya çalışırken, aynı zamanda yanlışlık yapma korkusu da yaşayabilir.

Erikson'a göre, bu dönemdeki başarılar ve zorluklar, bireyin ilerleyen yıllarda özgüven ve bağımsızlık duygularını nasıl geliştireceğini etkiler. Bu dönemin başarıyla atlatılması, çocuğun bağımsızlık ve özgüven duygusunu güçlendirir ve sağlıklı bir özerklik duygusu geliştirmesini sağlar. Aksi durumda, çocukta güvensizlik, yetersizlik duyguları, aşırı bağımlılık ve utanç hissi gelişebilir.

Girişimciliğe Karşı Suçluluk Duygusu (3-6 Yaş)

Bu evre, çocukların özgüven kazandıkları ve kendi başlarına bir şeyler yapma arzusuyla hareket ettikleri bir dönemdir. Çocuğun, sosyal etkileşimlerini ve bireysel yeteneklerini geliştirmeye başladığı bu dönem, önemli bir gelişim aşamasıdır. Bu süreçte, çocuğun girişimlerinin teşvik edilmesi ve merak duygusunun doğru şekilde karşılanması büyük önem taşır. Eğer çocuk, yaptığı işler ya da ilgilendiği konular nedeniyle eleştirilir ya da cezalandırılırsa, bu durum, onun suçluluk duygusu geliştirmesine ve gelecekteki davranışlarını sürekli sorgulayan, çekingen bir kişilik yapısına sahip olmasına yol açabilir. Erikson'a göre, çocuğun motor ve dil gelişimi, onun çevresini daha derinlemesine incelemesini ve keşfetmesini sağlar. Bu dönemde girişkenliğin artması, aynı zamanda bazı problemlili davranışların da artmasına sebep olabilir. Ancak, çocuğun her girişimi her zaman onaylanmamalıdır; çünkü bu, ahlaki gelişimini olumsuz etkileyebilir. Bu nedenle, çocuğun gelişen girişkenliğini desteklerken, doğru ve yanlış arasında bir denge kurulmalı, yapması gereken davranışlar net bir şekilde belirlenmelidir.

1.2. Bilişsel ve Duygusal Gelişim

1.2.1. Bilişsel Gelişim

İnsanlar dünyaya geldiklerinde farklı zihinsel yapılarla doğarlar. İnsan olmanın temel gücü ise bilişsel güçtür. Bu güç sayesinde insanlar, çevreleriyle başa çıkmak için çeşitli yollar geliştirirler (Dlekmen, 2016). Bilişsel yapının gelişimi, bir süreç içinde şekillenir. Bilişsel gelişim, bireyin soyut ve somut düşüncelerle nedenleri öğrenmesini, mantık çerçevesinde düşünmesini ve çevresindeki olaylar ile nesnelere anlamlandırıp organize etmesini sağlar (Kürkçüoğlu, 2010). Bilişsel gelişimle ilgili öne sürülen teoriler incelendiğinde, Piaget ve Vygotsky'nin çocuğun çevresindeki dünyayı farklı yaşlarda nasıl algıladıkları ve anladıkları üzerinde durdukları görülmektedir (Senemoğlu, 2013).

1.2.1.1. Piaget'in Bilişsel Gelişim Kuramı

Bilişsel gelişim, bireyin bebeklik döneminden yetişkinliğe kadar çevresini ve dünyayı algılayış biçimlerinin, düşünme süreçlerinin giderek daha karmaşık ve etkin hale gelmesidir (Sönmez, 2009). Piaget, bu gelişim sürecini açıklarken biyolojik kökenlerden

faydalanmış ve zekâ kavramını tanımlarken, düşünme süreçlerinin evrimi konusunda uyum, dengelenme ve özümleme gibi biyolojik terimlere başvurmuştur. Ona göre, zekâ, bireyin çevresine uyum sağlama sürecini ifade eder. İnsanlar, çevreleriyle etkileşimde bulunurken, farklı koşullarda kullanabileceği ve genelleyebileceği yapıları devreye sokarlar (Aydın, 2016). Bu yapılar şemalardan oluşur; şema, bireyin yaşamında deneyimlerle şekillenen davranış örüntüleridir ve bir tür davranışsal çerçeve işlevi görür (Gürkan, 2019). Piaget, bilişsel gelişimin temelini oluşturan beş ana kavram üzerinde durmuştur.

1. Şema: Düşünme, çevreye uyum sağlama sürecini içerir ve bu süreç, zihnin düzenlenmesiyle sonuçlanır. Zihindeki düzenli davranış ve algı kalıplarına şema adı verilir (Schiamberg, 1985). Bir başka ifadeyle, şema, çevremizde olup bitenlerin zihnimizdeki yansımaları ve bilgilerin düzenli bir şekilde organize edilmesidir (İnan vd, 2013). Piaget, şemaları organlarla karşılaştırarak, zihnin sağlıklı işleyişi için şemaların kritik bir öneme sahip olduğunu vurgulamıştır. Tıpkı organların vücudun hayatta kalması için önemli olması gibi, şemalar da zihnin işlevsel olabilmesi için aynı derecede önemlidir. Ancak, şemaların organlar gibi somut bir varlığı yoktur ve fiziksel olarak gözlemlenemezler; bu nedenle, şemaların varlığı, bireylerin sergiledikleri davranışlar üzerinden anlaşılabilir (Ergin, 2024). Şemalar, gelen uyarıların işlenmesi ve sınıflandırılması için kullanılır. Bu şekilde, dış dünyadan gelen uyarılar, benzerlik ve farklılıklarına göre zihinde uygun şemalara yerleşir (Wadsworth, 2015).

2. Özümleme (Asimilasyon): Bireyin karşılaştığı yeni olay ve olguları, daha önce geliştirdiği bilişsel yapıya entegre etme süreci, bilişsel özümleme olarak tanımlanır. Nesnel gerçekliğin, sembolik bir biçimde bilinç yapılarında yer alması da özümlemenin bir örneğidir (Topses, 2009). Wadsworth, özümleme sürecini, şemanın bozulmadan yeni uyarılarla genişlemesini, şekli bozulmayan bir balonun hava ile şişirilerek büyümesine benzetmiştir. Örneğin; kediyi tanıyan ama rakunla ilk kez karşılaşan bir çocuğun, dört ayaklı, kuyruğu olan, tüylü gibi özellikleri içeren mevcut kedi şemasına dayanarak rakuna da "kedi" demesi, çocuğun yeni bir uyarıyı, var olan şemasıyla karşılaştırarak kategorize ettiğini ve böylece özümleme yaptığını gösterir (Wadsworth, 2015).

3. Örgütlenme: Piaget'e göre, zihindeki bilgiler birbirinden bağımsız değil, birbirine bağlı parçalardan oluşur. Çocuklar bu parçaları birleştirerek anlamlı bir bütün haline getirmeye çalışır. Bu sürece, çocuklardaki zihinsel yapılandırma eğilimi örgütlenme olarak adlandırılır (Dlekman, 2016).

4. Uyumsama: Uyumsama, yapılan bir özümleme sonucunda, önceki alışkanlıklarla uyumsuz olan yeni ve farklı bir davranış biçiminin ortaya çıkmasıdır (Yavuzer, 2007).

5. Dengeleme: Özümleme ve düzenleme süreçleri birlikte çalışarak bilişsel gelişimi sağlamak için gereklidir. Bu iki süreç arasındaki denge çok önemlidir ve Piaget, bu dengeyi dengeleme olarak adlandırmıştır. Piaget'e göre, dengesizlik, motivasyonun oluşumunda önemli bir faktördür (Wadsworth, 2015). Denge eksikliği, bireyin yeni bir denge arayışına girmesini sağlar; yani, dengesizlik, dengeyi harekete geçiren itici güçtür. Birey, özümleme ve düzenleme süreçleri aracılığıyla dengeyi sağladığında, bilişsel uyum sürecine girer. Bu uyum, bilişsel gelişimi destekleyen temel bir adım olarak işlev görür ve bireyin zihinsel kapasitesinin ilerlemesine zemin hazırlar.

Piaget'e göre, insan doğumdan yetişkinliğe kadar dört farklı bilişsel dönemden geçer. Bu dönemler, birbirinden farklı olmakla birlikte, birbiriyle ilişkili süreçlerdir. Dönemler ilerledikçe, bireyin kavrayış ve problem çözme becerilerinde niteliksel bir gelişim yaşanır (Erden, 2005). Bu dört bilişsel dönem sırasıyla; Duyusal-Motor Dönemi, İşlem Öncesi Dönem, Somut İşlemler Dönemi ve Soyut İşlemler Dönemi olarak tanımlanır.

Duyusal-Motor Dönem (0-2 Yaş): Bu dönem, Piaget'in bilişsel gelişim aşamalarının ilki olup, bebeklik dönemiyle paralellik gösterir. Bu aşamada, birey dış dünyaya uyum sağlamak için çaba harcar. Fiziksel olarak sahip olduğu yetenekler, bu uyum sürecine hizmet eder; örneğin emekleme, ayağa kalkma ve yürümeye başlama gibi hareketler bu sürecin örneklerindedir. Bilişsel gelişim açısından da benzer bir durum söz konusudur. Piaget, duyuşsal-motor dönemini, bireyin dünyayı algılamaya ve anlamaya başladığı bir süreç olarak tanımlar. Bu dönemde bebek, doğuştan sahip olduğu sınırlı şemalarla nesne, durum ya da olayları özümleyerek (asimilasyon), farklılıklarla uyum sağlayarak (akomodasyon) ve bu nesne, durum ya da olaylarla ilgili adaptasyonu gerçekleştirerek çevresini anlamlandırmaya çalışır. Bu süreçle birlikte, mevcut şemalar genişleyebilir, değişebilir ya da yeni şemalar ortaya çıkabilir. Bu durum, bebeğin bilişsel gelişiminde kendi başına ilerleyebilme yeteneğini kazandığını ve bu süreci başarılı bir şekilde yürütebileceğini gösterir (Yıldırım, 2016).

İşlem Öncesi Dönem (2-7 Yaş): İşlem öncesi dönemde çocukların zihinsel gelişimleri daha da belirginleşir. Bu dönemde çocuklar sembolik düşünmeye başlar ve zihinsel temsilleri giderek geliştirir. Piaget'e göre, bu dönem, bireyin fiziksel olarak gerçekleştirmediği ancak zihinsel olarak kabul ettiği faaliyetlerin içselleştirilmesi sürecini

içerir. Aynı zamanda mantık ilkelerinin ve kurallarının, bireyin zihninde organize edilerek kabul edilmesi söz konusudur (Bayhan ve Artan, 2007).

Önceki dönemde dış dünya ile uyum sağlamak için çaba gösteren bebek, artık yürüme becerisi kazandıkça çevresini daha fazla keşfetme imkânına sahiptir. Bu yeni kazanım, çocuğun daha fazla uyarıcıya maruz kalmasını sağlar ve bu da bilişsel gelişiminde önemli bir sıçrama yapmasına zemin hazırlar. Dolayısıyla işlem öncesi dönem, çok sayıda bilişsel gelişim özelliğinin ortaya çıktığı bir dönemdir (Yıldırım, 2016). Bu dönemde zihinsel sembolik fonksiyonlar belirginleşir. Çocuk, oyunlarında, kelimelerde, nesnelere sembolik anlamlar oluşturur. Örneğin, çocuğun oyuncaklarıyla oynarken onları gerçek hayatta gördüğü nesnelere yerine koyması, zihinsel sembolizmin bir örneğidir. Ayrıca, çocuk bu dönemde cansız nesnelere canlıymış gibi davranabilir; örneğin, oyuncaklarıyla sohbet edebilir veya bir sopayı futbol topu gibi kullanabilir. Bu oyunlar, çocuğun sembolik düşünme yetisinin geliştiğini gösterir. Bununla birlikte, bu dönemde benmerkezcilik de ortaya çıkar. Çocuk, diğer insanların da kendisi gibi düşündüğünü, hissettiğini ve gördüğünü düşünür. Bu durum, başkalarının perspektifini anlamada zorluk yaşamasına yol açar. Bu dönemde, çocuğun akıl yürütme tarzı genellikle özelden özele doğru olur ve bu da onun genellemeler yapmasına sebep olabilir. Çocuk, kalıp yargılar geliştirmeye meyillidir. Ancak, bu dönemde bilişsel işlemler henüz tam olarak gelişmemiştir, bu da çocuğun bilişsel yeteneklerinde bazı sınırlamaları beraberinde getirir (Gürkan, 2019).

Somut İşlemler Dönemi (7-11 yaş: Somut İşlemler Dönemi, çocukların zihinsel gelişiminde önemli bir adımdır ve bu dönemde, çocukların sayı, ilişki, süreç ve benzer kavramları anlama yeteneklerinde belirgin bir gelişim gözlemlenir. Piaget'e göre, çocuklar bu dönemde zihinsel problemleri çözme kapasitesine sahip olurlar, ancak bu süreç soyut düşünmeden ziyade somut objeler üzerinden gerçekleşir. Çocukların çoğunlukla kuralları anlama yeteneğini geliştirdiği görülür. (Selçuk, 2007) Bu dönemde benmerkezcilik, işlem öncesi döneme göre bir gerileme gösterir; ancak tamamen ortadan kalkması, ancak bir sonraki dönemde gerçekleşir. Çocuk, başkalarının bakış açılarını daha iyi anlamaya başlar, ama bu yeti tam anlamıyla soyut işlemler döneminde gelişir. Bu dönem, işlem öncesi dönemde yapılan bazı davranışların artık daha kolay bir şekilde yapılabildiği bir süreçtir. Çocuklar, daha önce zorlandıkları bazı kavramları artık anlamaya başlar ve bir şeyin iki yönlü ilişkisini anlama, nesnelere sabitliklerini kavrayabilme gibi becerilerde ilerleme kaydederler. Bu nedenle, Somut İşlemler Dönemi, gelişim açısından önemli bir ara dönem ya da tamamlayıcı bir aşama olarak kabul edilebilir (Yıldırım, 2016).

Soyut İşlemler Dönemi (11 Yaş ve Sonrası): Bu dönemde artık 11-12 yaşlarında bulunan çocuk ergen olmuş ve karşılaştığı durum ve problemleri somut olan şeylerden deneyimleyerek değil de var olmayan durumlara dair de mantık kullanarak akıl yürüttüğü soyut işlemler dönemine girmiştir (Santrock, 2015) Bu dönemde, çocuklar yalnızca somut objeler üzerinden değil, soyut düşüncelerle de akıl yürütmeye başlarlar. Ergenlik, düşünme süreçlerinde önemli değişikliklere yol açar; çocuk, çevresindeki olayları artık sadece mevcut gerçeklik üzerinden değil, soyut bir biçimde de değerlendirme kapasitesine sahiptir. Bu dönemde ergen, özellikle kendisini etrafındaki insanlar ve dünyadan bağımsız görme eğilimindedir. Kendi düşünce ve söylemlerinin en doğru olduğuna inanır, başkalarının ona karşı ilgisini ve takibini hissetmeye çalışır. Bu dönemde sıklıkla "kendisinin özel olduğunu" ve toplumdan bağımsız olarak bir varlık olduğunu düşünme eğilimi görülür. Aynı zamanda, ergenler bazen kendi iç dünyalarında ve çevrelerinde var olmayan durumlar üzerine de soyut akıl yürütme yeteneğini kullanarak düşüncelerini geliştirirler. Ancak, bu dönemde ergen, henüz yetişkinlerin problem çözme becerilerine ulaşamamış olabilir. Karşılaştığı yeni durumlar ve sorunlarla ilgili ergen, yetişkinlerin yaptığı gibi hızlı ve doğru kararlar alamayabilir, fakat bu onun düşünme biçiminin artık yetişkinlere benzer bir soyut düşünme sürecine girdiği anlamına gelir (Ceylan, 2002).

Bu dönem, Piaget'in kuramındaki son aşamadır ve ergenlik dönemiyle paralellik gösterir. Bilişsel gelişim bu aşamada zirveye ulaşır. Piaget'e göre, bu dönemde bilişsel gelişim tamamlanır ve bireyin gelişim sürecinde ulaşabileceği son aşama soyut düşünme yetisidir; daha ileri bir aşama yoktur. Bu nedenle, bu dönemin aynı zamanda yetişkin düşünme süreci olarak tanımlanması mümkündür. Bebeklikten itibaren çeşitli aşamalardan geçerek, birey, soyut düşünme evresine ancak yetişkinlik döneminde ulaşır. Ancak Piaget, herkesin soyut düşünme seviyesine ulaşamayacağını ve bu aşamanın her bireyde aynı şekilde gelişmeyeceğini ifade etmiştir. Diğer bir deyişle, bu aşama en yüksek gelişim düzeyidir, ancak yaşa bağlı olmayan bir şekilde herkesin soyut düşünme evresine geçmesi beklenemez. Bu durum, bireysel farklılıkların ve bireyci düşünce yapısının bir yansıması olarak açıklanabilir. Bu aşamada birey, artık düşünsel süreçlerini somut örneklerden bağımsız bir şekilde geliştirebilecek seviyeye gelir. Önceki dönemlerde görülen somut davranışlar ve mantıksız akıl yürütmelerin yerini, daha yüksek düzeyde zihinsel becerilerin sergilendiği bir evre alır (Yıldırım, 2016).

1.2.1.2. Vygotsky'nin Bilişsel Gelişim Kuramı

Vygotsky' e göre çevrenin bilişsel gelişim üzerinde büyük bir etkisi vardır. Eğer bireyin zengin bir sosyal çevresi varsa bu durumun onun bilişsel gelişimine olumlu

katkılarda bulunacağı ifadesinde bulunmuştur. Vygotsky “çocuğun bağımsız problem çözme olarak belirlenen gerçek gelişim düzeyi” ile “yetişkin rehberliğinde ya da daha yetenekli akranlarla iş birliği yaparak problem çözme olarak belirlenen gizil gelişim düzeyi” arasındaki fark olarak tanımladığı yakınsak gelişim alanıdır (Nicolopoulou, 2004). Vygotsky'e göre yakınsak gelişim alanıyla birlikte işbirlikçi öğrenme yöntemiyle çocuğun bireysel öğrenmeleri daha etkili bir şekilde sağlanabilir, bu duruma göre herhangi bir konuyu öğrenmede problem yaşayan Örn. dört işlem, yanına konuyla alakalı bilgisi bulunan bir akranını bırakarak beraber(işbirlikçi) çalışmaları gerçekleştirilirse öğrenme daha kolaylaşır ve kalıcılığı sağlanır (Oktay, 2002).

Vygotsky' e göre gelişim dönemleri dikkate alındığında yetişkinlerin çocuğun bilişsel gelişimi üzerinde önemli bir rolü bulunmaktadır. Bu minval üzerine, çocukların iletişim ve etkileşim içerisinde oldukları yetişkinler veya akranlarıyla işbirliği içerisinde bulunarak çalışmaları, onları bilişsel gelişim yönünde destekler. Bilişsel gelişim, dışsal faktörler tarafından ortaya konulan davranışlardan, bireyin kendi kendine öğrenme gerçekleştirdiği eylemlere doğru bir evrilme gösterir (Bayhan, 2007).

Vygotsky, öğrenme sürecinin dinamik doğasını incelemek için, çeşitli etkinliklerin gözlemlenmesine dayalı deneysel yöntemler geliştirmiştir. Bu yöntemler, çocuğun ne kadar doğru ya da başarılı olduğunu ölçmek yerine, problem çözme süreçlerinde hangi yöntemleri kullandıklarına odaklanmıştır. Bu araştırmalar sonucunda, çocuğun potansiyel gelişim düzeyini gösteren ve desteklenmesi gereken "yakın gelişim alanı" kavramı ortaya çıkmıştır (Crain, 2000).

Yakınsak Gelişim Alanı (Zone of Proximal Development): Bu kavram Vygotsky'nin bilişsel gelişim teorisinde geliştirdiği en önemli kavramdır “. Bu kavram çeşitli kaynaklarda “Gelişmeye Açık Alan” olarak da belirtilmiş, çocuğun tek başına öğrenebileceği ya da bulunduğu gelişim düzeyi ve dışarının desteği ile erişebileceği potansiyel gelişim düzeyi arasındaki değişikliği ifade etmektedir ve bu aşamada öğrenme gerçekleşmektedir (Kaya, 2010). Buna göre Vygotsky gelişim ve öğrenmenin bir öğretici/aktarıcı topluluğu içinde gerçekleştiğini belirtmiştir. Birey tek başına sınırlı bir sayıda öğrenme gerçekleştirir. Onun öğrenme performansı küçük ölçeklidir. Bireyin içinde bulunduğu çevre içerisinde bilişsel gelişimi gerçek potansiyeline erişir. Dolayısıyla Piaget'de olduğu gibi çocuğun doğuştan getirdiği potansiyeli, çocuğun bilişsel gelişiminin itici gücü değil, aksine etkileşim halinde olduğu dışsal kaynaklar olan öğretmen, ebeveyn, diğer yetişkinler ve akranları bilişsel gelişimi etkileyen mekanizmalardır. Çocuk bebeklik döneminden itibaren içinde bulunduğu çevre tarafından şekillendirilecek ve çevrenin ortak

biliş düzeyi ve düşünme şekli de çocuğa aktarılacaktır. Çocuk, bireyi olduğu toplumun kültürel kodlarını ve tecrübesini taşıyan, donanımlı, yetenekli akran ve yetişkinleri içerisinde bulunarak gelişim ve öğrenme sürecini daha da ileriye taşır. Bu bilgiler ışığında Vygotsky'nin bilişsel gelişim kuramı içerisinde bahsedilen çevre vurgusu yakınsak gelişim alanı kavramı içerisinde kendisini göstermektedir (Yıldırım, 2016).

1.2.2. Duygusal Gelişim

İnsanın duygularının tamamı, bebeklik ve ilk çocukluk evrelerinde kazanılır. Bu dönemde, çocuğun yaşamına, tutum ve davranışlarına yön veren ve onu harekete geçiren itici güç duygulardır (Baymur, 1985). Çocuğun yaşamı ve davranışları bu evrede tamamen duygu etkenli olduğu için, bu evre “duygusal öğrenme dönemi” olarak adlandırılır (Dodurgalı, 1998). Erken çocukluk evresinin ilk aşamalarında rasyonel bir tutum ile karşılaşmaz. Bu dönemde duygular çocuk üzerinde fazlaca etkiye sahip olduğundan dolayı, çocuk birlikte bulunduğu kişilerle duygusal bağ kurar. İlerleyen dönemlerde ise rasyonel düşünce varlığını göstermeye başlar. Bu durum çocuklarda ilk olarak duygusal gelişimin, ardından da zihinsel gelişimin ilerlediğini ve duygusal gelişimin temellerinin erken çocukluk döneminde atıldığını ifade etmektedir (Yavuz, 1994).

Mutlu bir hayatın ortaya çıkması üzerinde, sağlıklı bir şekilde gelişen duyguların ve insan tabiatına aykırı olan olumsuz duygulardan korunmaya çalışmanın büyük etkisi bulunmaktadır. Zira ruhun hoşlandığı veya kendisine zevk veren duygularla beslenmesi, bireyin bedensel, zihinsel ve ruhsal gelişimini pozitif olarak etkiler (Yavuz, 1994). Duyguların gelişmesi ve bireyin ihtiyaçları arasında yakın bir ilgi söz konusudur. Temel ihtiyaçların karşılanıp karşılanmaması farklı duyguların oluşmasına sebep olmaktadır. Karşılaşılan durumlar bireyin temel ihtiyaçlarını doyurduğu ölçüde mutluluk sağlar, bu ihtiyaçlar doyumsuz kalır ve tam olarak karşılanmazsa elem hissedilir (Baymur, 1985). Bu durum, kişilikte “engellenme” ve “çatışma” olaylarını ortaya çıkarır. Engellenme birey üzerinde kaygı, öfke, tükenmişlik gibi olumsuz ruh hallerine sebebiyet verir ve kişilikte “kompleksler” meydana gelebilir. Duygusal ihtiyaçları karşılanan ve tatmin sağlanan çocuklarla, bu ihtiyaçları ihmale uğranan ve yetersiz bırakılan çocukların ilerleyen gelişimlerinde farklılıklar görülmüştür (Selçuk, 1990).

Eğer bireyin çocukluk döneminde bedensel ve ruhsal açıdan ihtiyaçları yeteri ölçüde karşılanmaz ve çocuk bu yönlerden tatmin edilmezse, potansiyellerini ileri düzeyde ortaya çıkaramayacakları gibi görülmesi beklenen normal bireysel gelişimlerini dahi gösteremeyebilirler. Bu nedenle sağlıklı bir duygusal gelişimin görülebilmesi için,

duygularının oluştuğu ve temellerinin atıldığı bebeklik döneminden itibaren bedensel ve ruhsal ihtiyaçlarının tam olarak karşılanması, duygusal gelişime zarar verecek tavır ve davranışlardan uzak durulması önem arz etmektedir. Zira ilerleyen yaşamda ortaya çıkan çoğu problemin kaynağının çocukluk dönemindeki yaşantı olduğu ve problemlerin bunun yansımaları olduğu bir gerçektir (Adler, 1997). Bu nedenle sahip olduğumuz duygularımız, yaşamımızdaki uyum ve uyumsuzlukların ana etkenlerinden sayılmıştır (Baymur, 1985).

Duygusal gelişim, sosyal, davranışsal, bilişsel ve psikolojik faktörlerden etkilenerek şekillenir ve bu faktörlerin tümü duygusal gelişimi etkiler. Araştırmalar, duygusal gelişim ile davranış gelişiminin birbirini takip ettiğini göstermektedir. Okul öncesi eğitimde çalışan uzmanlar, bireye doğduğu andan itibaren duygusal eğitim verilmesinin, gelecekteki duygusal, davranışsal ve sosyal problemleri önleyeceğini belirtmişlerdir. Bu nedenle, eğitim programlarının duygusal açıdan zenginleştirilmesi gerektiği vurgulanmaktadır (Arı, vd. 2009).

1.3. Kimlik ve Aidiyet Gelişimi

Kimlik, bireyin hem kendisini hem de çevresindeki insanları anlama ve değerlendirme sürecidir. Kişi, hayatı boyunca kendi kimliğini oluştururken, içinde bulunduğu toplumun değerleri ve normlarından da etkilenir (Anık, 2012). Van Tonder (2004), kimliği insanın özgünlüğu, bağımsızlığı ve farklılığı olarak tanımlamıştır. Erikson ise kimliği, bir duygu ya da psikolojik bir yapı olarak görmüş ve bireyde kimliğin oluşumunu, bilinçli ve bilinç dışı unsurların birleşimiyle açıklamıştır. Kimlik, genellikle insanın "Ben kimim?" sorusuna verdiği yanıt olarak tanımlanır (Atak, 2011).

Kimlik duygusu, bireyin kendine özgü bir yaşam tarzına sahip olduğunu ve bu tarzın zaman içinde devamlılık gösterdiğini fark etmesidir. Bu, tek bir deneyim değil, bir dizi deneyimin birleşimi olarak anlaşılmalıdır. Birey, kendisini her zaman benzersiz bir insan olarak görür ve farklı zamanlarda ve çeşitli roller üstlendiğinde de hep tanıdığı, bildiği kişi olarak var olmaya devam eder (Dereboy, 1993).

Kimlik gelişimi, sosyal rollerin bir araya gelerek daha bütünsel bir kendilik anlayışına dönüşmesini sağlar. Ayrıca, kimlik gelişimi, zaman içinde ve başkalarıyla olan ilişkilerde süreklilik hissi elde etmeyi, bireyin içsel benliğini koruma yeteneğine olan güveni ve geleceğe yönelik somut hedeflere ulaşmak için etkin bir şekilde çalışabileceğine dair artan bir inancı da ifade eder (Erikson, 1980).

Kimlik, sürekli olarak değerşen ve bireylerin günlük yaşam deneyimlerine dayalı olarak şekillenen bir kavramdır (şimşek, 2016). Sözen, kimliklerin farklılıklar gösterdiğini ve bu

nedenle tek bir kimlik tanımına dayanarak kimliğin yapılamayacağını belirtir. Çünkü kimlikler, zaman içinde gelişen dinamik bir süreçtir. Kimlikler, tek bir dünyanın sonucu değil, çoklu dünyaların etkileşimleriyle şekillenir (Sözen, 1999). Bayart'ın belirttiği üzere, kimliklerin oluşumu tarihsel bir inşa sürecinden geçer. Bu süreçte kimlikler değişerek farklılaşabilir. Bu yüzden, kendini bize zorla dayatan sabit bir kimlik tanımından söz edilemez (Bayart, 1999).

Kimlik, bir pusula gibi işlev görür ve diğer insanlara karşı olan inanç, duygu, düşünce ve tutumlarımızı etkiler. Kolektif kimlikler, bir gruba ait olma duygusu üzerinden şekillenir ve grup üyeleri arasında bir birlik oluşturur. Kimlikler, bir "öteki" oluşturmada ve başkalarının dışlanması üzerine bina edilir. Bu durum, kimlik inşasının zayıf yönlerini ortaya koyar (Bilgin, 2016).

Psikolojide kimliği tanımlarken sıklıkla kullanılan kavramlardan biri "benlik"tir. Bu terim, bireyin kim olduğunu belirlemeye yönelik bir çaba olarak tanımlanır. Kişisel kimlik ya da psikolojik anlamda benlik, bireyin kendi kimliği hakkında zihninde oluşturduğu imgelerden oluşur. İnsan benliği, kişiler arası ilişkiler yoluyla şekillenen bir öz imaj ya da bilinç olarak tanımlanabilir (Bilgin, 1994). Kimlik, bireysel bir talep olmak zorundadır. Kimlik, bireysel bir gereklilik olarak ortaya çıkar çünkü her birey, diğerlerinden farklılaşarak kendi kimliğini tanımlar ve bu kimliği zamanla şekillendirir (Kılıçbay, 2016).

Erken çocukluk döneminde, çocuklar benlik kavramlarını, kendilerine ait nitelikler, yetenekler, tutumlar ve değerlerle şekillendirmeye başlarlar. Üç yaş civarında (18 ila 30 ay arası), çocuklar kendilerini somut etiketlerle tanımlamaya başlarlar ve bu, onların "Kategorik Benlik" gelişimlerini yansıtır. Bu dönemde, çocuklar kendilerini "çocuk ya da yetişkin", "erkek ya da kız", "kısa ya da uzun" gibi net kategorilerle tanımlarlar. Bu etiketler, çocukların benliklerini daha anlaşılır ve gözlemlenebilir terimlerle ifade etmelerine yardımcı olur. Bu süreç, çocukların dünyayı ve kendilerini anlamlandırma biçimlerinin temellerini oluşturur.

Duygusal gelişimde olduğu gibi hem iç hem de dış değişkenler küçük çocukların benlik kavramını etkileyebilir. Diğer insanlardan gelen dış faktörler de çocukların kendilerini nasıl gördüklerini renklendirir. Ebeveynleri, bakıcıları ve öğretmenleri, yetenekleri ve başarılı olma girişimleri hakkında olumlu geribildirim veren küçük çocuklar genellikle daha yüksek benlik saygısına sahiptirler. Aksine, ebeveynler, bakıcılar veya öğretmenler, çocukların bu başarıları başarma girişimlerine karşı düzenli olarak olumsuz ya da cezalandırıcı olduklarında ya da bu başarıları düzenli olarak görmezden geldikçe ya

da önemsizleştirdiklerinde, küçük çocukların imajı zayıf ve özsaygısı daha düşük olacaktır (Sağlam, 2021).

Okul öncesi dönem, çocukların gelişimi için hayati bir dönüm noktasıdır çünkü bu dönemde farklı beceriler kazandırılır. Çocuğun sosyal, duygusal ve bilişsel gelişiminde sağlam bir temel atılması ve çevresine uyum sağlama yeteneğinin güçlendirilmesi, bu dönemde büyük bir öneme sahiptir. Benlik kavramının gelişim süreci okul öncesinde başlar. Bu sürecin olumlu gelişimi için çocuğun ailesini desteklemek çok önemlidir (Baran, 1999). Alptekin'e göre aidiyet kavramı, sosyo-kültürel etkileşimlerle şekillenir ve bu etkileşimler sayesinde güçlenir ya da zayıflar. Aidiyet, birey ile toplum arasında kurulan ilişkinin bir ifadesidir ve aynı zamanda benzer kategorilerdeki insanları anlamamıza yardımcı olur. Alptekin, aidiyeti bir eklemlenme, çıkarılma veya bütünleşme süreci olarak tanımlar. Ait olunan ya da olunmak istenen bir şeyle birleşme çabasıdır. Bireyin doğduğu sosyal çevre, onun benliğinde bir aidiyet duygusu oluşturur ve yaşamı boyunca, bilinçli tercihleriyle de şekillenen bu aidiyet duygusu gelişir (Alptekin, 2011).

Sosyolojik açıdan aidiyet, bir toplumu oluşturan bireylerin birbirlerine bağlı oldukları durumu ifade eder. Temel bir insan güdüsü olarak kabul edilen aidiyet, bireyler arasında ilişkilerin kurulması, sürdürülmesi veya değiştirilmesinde önemli bir rol oynar. Bu kavram, psikolojik doyum sağlarken aynı zamanda yabancılaşma hissini de azaltır. İlişkiler ve bağlar üzerine kurulu olan aidiyet, toplumsal bir kavram olarak öne çıkar. Aidiyet duygusunun gelişmesinde ise en belirleyici faktör, bireyin toplumla ve çevresiyle kurduğu bağlardır (Kaya, 2024).

Genel olarak aidiyet, bir parçanın bütüne olan ilişkisini simgeleyen ve insanları birbirine bağlayan bir psiko-sosyal bağ olarak tanımlanır. Agerty ve diğerleri, aidiyet duygusunu, bireylerin kendilerini bir sistemin ya da çevrenin ayrılmaz bir parçası olarak hissetmeleri için deneyimledikleri kişisel katılım olarak açıklamışlardır. Ayrıca, aidiyetin, bağlanma ve sosyal destek gibi diğer kişilerarası olgulardan farklı olarak kendine özgü bir kavram olduğunu ve ruh sağlığının önemli bir unsuru olduğunu belirtmişlerdir. Hagerty ve Patusky (1995), aidiyet duygusunun sosyal destek süreçlerinin önemli bir bileşeni olduğunu savunmuşlardır. Bu nedenle, aidiyet duygusundaki eksiklikler, psikolojik ve sosyal problemlerle bağlantılıdır (Tekerci, 2023).

Aidiyet ve sevgi ihtiyacı karşılanan bireyler, bu temel ihtiyaçlarını giderdikten sonra güven ve saygınlık duygularını da elde ederek kişisel gelişimlerini sürdürdükleri ve nihayetinde kendilerini gerçekleştirme aşamasına ulaşabildikleri kaynaklarda vurgulanan bir bulgudur. Gebelik süreci de dahil olmak üzere, bebeğe bakım veren kişi ile bebek

arasında kurulan bağı, aidiyet duygusunun gelişiminde büyük bir öneme sahip olduğu kaynaklarda belirtilmektedir. Aile, bireylerin ait olma ihtiyaçlarının ilk kez karşılandığı en temel sosyal yapı olarak öne çıkar. Adler (1949), bireylerin ait hissettikleri sosyal gruplara göre çevrelerini nasıl değerlendirdiklerine, çevre ve genetiğin etkileşimine ve bu faktörlerin bireylerin davranışları üzerindeki etkilerine dikkat çekmiştir. Özellikle çocukların erken yaşlarda bakım ihtiyaçlarının düzgün bir şekilde karşılanması, güven duygusunun sağlıklı bir şekilde gelişmesi, yeni deneyimlerin pozitif bir şekilde desteklenmesi ve olumlu bir benlik algısının oluşması, onların dünyaya ait hissetmelerinin temelini oluşturur. Zaman içinde gelişen sosyal ilişkilerle şekillenen aidiyet duygusu, bireylerin karşılaştıkları zorluklarla başa çıkabilme yeteneğini güçlendirebilir; bu duygunun eksikliği ise, bu zorluklarla baş etme sürecini zorlaştırabilir (Tekerci, 2023).

İKİNCİ BÖLÜM

ERKEN ÇOCUKLUK DÖNEMİNDE DİNİN ETKİLERİ

2.1. Dini Sembeler ve Ritüellerin Psikososyal Etkileri

Dini sembeler ve ritüeller, bireylerin psikolojik ve toplumsal dünyalarını şekillendiren önemli unsurlardır. Bu unsurlar yalnızca bireylerin inançlarını belirtmelerini sağlamakla kalmaz, onların duygusal, sosyal ve psikolojik ihtiyaçlarını karşılayarak toplumsal bağları güçlendirir. Dini sembeler ve ritüellerin psikososyal etkileri geniş bir yelpazeye yayılmakta olup, bireylerin kimliklerini, aidiyet duygularını, ruhsal iyileşmelerini ve toplumsal düzenin sağlanmasını etkileyebilir.

Dini sembeler, bireylerin hem kişisel hem de toplumsal kimliklerini oluştururken önemli bir rol oynar. Her birey, ait olduğu dini toplulukla bağ kurar ve bu bağ, kimlik gelişimini şekillendirir. Din, toplumsal aidiyetin güçlenmesinde temel bir etken olup, bireylere inançlarını paylaştıkları bir grubun parçası olma hissini sunar. Bu aidiyet duygusu, zorlu ve stresli dönemlerde bireylere psikolojik güvenlik sağlar. Dini topluluklar, bireylere duygusal destek sunarak, karşılaştıkları zorluklarla başa çıkmalarına yardımcı olabilir.

Dini ritüeller, bireylerin duygusal dengeyi sağlama ve rahatlama süreçlerinde etkili araçlardır. Dua, meditasyon, oruç tutma gibi dini uygulamalar, bireylerin ruhsal ve duygusal zorluklarla başa çıkmaları konusunda yardımcı olabilir. Bu ritüeller, stresi azaltmak, iç huzuru sağlamak ve bireylerin psikolojik rahatlama bulmalarını desteklemek için kullanılır. Ayrıca, dini sembeler de psikolojik rahatlama sağlayabilir. Örneğin, kutsal metinlere veya dini sembelere bakmak, bireylere derin bir manevi huzur ve güven duygusu verebilir.

Din, bireylerin hayatın anlamı ve varoluşsal sorularına cevap arayışlarında da önemli bir rol oynar. İnsanlar, din aracılığıyla hayatlarının bir amaca hizmet ettiğini, ölümün ötesinde bir anlamın var olduğunu hissedebilirler. Bu, özellikle varoluşsal kaygıların ve hayatın zorluklarıyla yüzleşilen anlarda önemlidir. Dini ritüeller ve sembeler, bireylere bir anlam arayışında rehberlik eder ve bu süreç, onların psikolojik sağlığını iyileştirebilir. Din, insanlara yaşamın zorlukları karşısında bir dayanıklılık ve umut kaynağı olabilir.

Dini ritüeller aynı zamanda toplumsal düzenin sağlanmasında kritik bir rol oynar. Toplumların din aracılığıyla oluşturdukları ortak değerler sistemi, bireylerin birbirleriyle olan ilişkilerini ve toplumdaki genel uyumu etkiler. Dini ritüeller, toplumsal dayanışmayı pekiştiren ve sosyal düzeni sürdüren önemli araçlardır. Din, toplumsal normların ve

değerlerin öğretilmesinde, bireylerin toplum içindeki rollerini anlamalarına yardımcı olur. Dini uygulamalar, bireylerin toplumsal normları öğrenmelerini ve bunlara uyum sağlamalarını kolaylaştırır (Durkheim, 1912).

Dini ritüellerin, psikolojik iyileşmeye önemli katkılar sunduğu açıktır. Özellikle affetme ve bağışlama, pek çok dini inançta temel bir öge olarak öne çıkar. Affetme süreci, bireylerin geçmişteki acılarını, öfkelerini ve pişmanlıklarını bırakmalarına yardımcı olarak, duygusal ve psikolojik iyileşmelerini destekler. Bu süreç, ruhsal sağlığı iyileştiren ve bireylere içsel huzur sağlayan önemli bir psikolojik adımdır.

Dini ritüellerin toplumsal cinsiyet ve sosyal roller üzerindeki etkisi de göz ardı edilemez. Çoğu din, erkekler ve kadınlar için farklı ritüeller, görevler ve roller belirler. Bu roller, bireylerin toplumsal cinsiyet kimliklerini inşa etmelerine yardımcı olabilir. Ancak, bazı durumlarda bu ritüeller, toplumsal cinsiyet eşitsizliğini pekiştiren bir işlev de görebilir. Dini ritüellerin, toplumsal cinsiyetin ve sosyal rollerin şekillendirilmesinde belirleyici bir etkisi olduğu ifade edilmektedir. Dini ritüellerdeki cinsiyet temsilleri, bireylerin toplumsal cinsiyet kimliklerini güçlendirebilir veya sorgulamalarına yol açabilir.

2.1. Aile ve Çevrenin Rolü

Çocuğun dini duygularının ne zaman gelişeceği, yaşadığı çevrenin özelliklerine bağlı olarak değişebilir. Özellikle dini değerlere sahip bir ortamda büyüyen çocuklar, bu duyguyu daha erken yaşlarda hissedebilirler (Şimşek, 2004). Ailenin din üzerindeki etkisini inceleyen araştırmalar, ailenin dinle ilişkisi konusunda ortak bir görüş birliği olduğunu göstermektedir. Yapılan çalışmalara göre, çocuğun dini inançları ve ibadetlerine yönelik tutumu üzerinde en güçlü etkiye sahip faktör, ailedir. Bu bağlamda, çocuğun din eğitiminin gelişimi, büyük ölçüde ailedeki dini tutum ve örneklerden şekillenecektir (Çın, 2020). Ailenin çocuk için örnek teşkil etmesi, ona sunulan dini eğitimin derin etkiler bırakmasının başlıca sebebidir. Aile, dini değerler ve ilişkiler bakımından bir model olma rolüyle çocuğun dini gelişimini şekillendirir (Öcal, 1991). Dinî inançlar ve tutumların oluşumuna dair yapılan araştırmalar, özellikle çocukluk dönemindeki aile içi ilişkilerin bu süreci en fazla etkileyen faktör olduğunu göstermektedir. Bu dönemde çocuk, çevresindeki dini atmosfer ve kişisel yetenekleri doğrultusunda, taklit ve özdeşleşme yoluyla dini yaşamını geliştirir ve bu süreç, zamanla çocuğun dini kimliğini oluşturur (Hökelekli, 1998). Ayrıca, bireyin yaşamının ilerleyen yıllarında karşılaştığı pek çok sorun, çocukluk döneminde edinilen deneyimlerin bir yansımasıdır (Adler, 1997). Çocukluk dönemi, kişiliğin şekillenmesinde ve gelişiminde kritik bir rol oynamaktadır.

Erken çocukluk dönemi (2-6 yaş), çocukların çevrelerinden aktif bir şekilde öğrendikleri ve taklit yoluyla gelişim gösterdikleri bir süreçtir. Bu dönemde çocuk, ailesinin ve yakın çevresinin davranışlarını gözlemleyerek, onların ibadetlerini ve dini alışkanlıklarını fark etmeye başlar. Dini ritüellere karşı doğal bir ilgi ve merak duyar ve bu davranışları kendi başına tekrar etmeye istekli olur. Böylece, çocuk, aile içindeki dini yaşantıyı kendi dünyasında içselleştirerek, dini değerleri ve uygulamaları kendi hayatına entegre etmeye başlar. Bu süreç, dini inançların ve pratiklerin çocuk için anlam kazanmasının ilk aşamalarını oluşturur.

Erken çocukluk döneminde, aile içinde öğrenilen dini semboller ve ritüeller, çocuğun zihninde belirli bir düzene oturur. Özellikle ibadetler ve dualar, çocuğun zihninde ilk başta mekanik bir şekilde yer eder. Örneğin, anne ve babasını namaz kılarken gören bir çocuk, bu hareketleri taklit ederek aynı davranışları tekrarlar. Bu tekrarlar zamanla çocuğun belleğinde yer eder ve yaşının ilerlemesiyle bu ritüellerin anlamları zihinsel olarak pekişmeye başlar. Okunan duaların anlamları daha iyi anlaşılmaya başlanır ve çocuk, dua etmenin amacını kavrar. İlk çocukluk döneminde öğrenilen bu mekanik hareketler, zamanla anlam kazanır ve içselleştirilir. Bu yüzden psikolojik açıdan, erken çocukluk dönemindeki dini yaşantılar büyük bir öneme sahiptir. Çünkü bu dönemde aile içinde bu tür deneyimler yaşanmazsa, daha sonraki dönemde öğrenilen davranışların mekanik yönünü anlamla içselleştirmek oldukça zorlaşır (Apaydın, 2001).

Aile içinde dini davranışların birlikte tekrarlanması, çocuklar üzerinde güçlü bir olumlu etki yaratır. Çocuklar, iyi davranışları öğrenirken, kötü alışkanlıklardan da bu tür ailevi örneklerle uzaklaşırlar. Ancak ailede tutarsız uygulamalar olduğunda, çocuklar kararsızlık yaşayarak doğru davranışları benimsemekte güçlük çekebilirler. Ayrıca, eğer anne ve babanın dini bir tercihi yoksa (din konusunda tarafsız veya olumsuz bir yaklaşım sergiliyorsa), bu durum çocuğun dini tercihinin olumsuz yönde şekillenmesine yol açabilir (Fırat, 1976). Çocuk eğitiminin aile içindeki önemi, hem Kur'ân-ı Kerim'de hem de Hz. Peygamber (sav)'in hadislerinde sıklıkla vurgulanmıştır. Örneğin, bazı ayetlerde şöyle buyrulmaktadır:

Kur'ân-ı Kerim, insanların dünyaya hiçbir bilgiye sahip olmadan geldiklerini ve iyi ile kötü, hayır ile şer gibi kavramları sonradan öğrendiklerini ifade eder (Nahl, 16:78). Bu konuya dikkat çeken Hz. Peygamber ise, “Her çocuk İslâm fitratı üzere doğar. Bu hal, konuşmaya kadar devam eder. Ancak onu ebeveynleri yahudi, hristiyan, müşrik veya mecusi yapar” (Buhari ve Müslim) şeklinde bir açıklama yapmaktadır. Bu hadis, insanın

doğuştan iyiye ve güzel olana yatkın yaratıldığını ve din eğitiminde en önemli etkenin ailenin rolü olduğunu vurgulamaktadır (Konuk, 1994).

Hız. Peygamber, ailenin bu sorumluluğunu "Çocuklarınıza ikram edin ve terbiyelerini güzel yapın" (İbn Mace) şeklindeki uyarısıyla hatırlatmıştır. Buradan anlaşılmaktadır ki, çocukların sadece maddi ihtiyaçlarının değil, manevi ihtiyaçlarının da karşılanması gerekmektedir. Bu bağlamda, çocuk ne kadar bilgi, görgü veya alışkanlık kazanırsa, bunların çoğunu ilk olarak ailesinden ve ailenin değerlerinden öğrenir.

İmam-ı Gazâlî (öl: 505/1111) ailenin çocuk eğitimindeki önemini şu şekilde ifade etmiştir: "...Çocuk anne ve babanın yanında ilâhî bir emanettir. Onun kalbi sâfi bir cevherdir. Kendisine iyilik telkin edilir ve iyi işler yaptırılırsa, çocuk iyi insan olarak yetişir; dünya ve ahirette saadete ulaşır. Onun böyle yetiştiren anne-baba, muallim ve mürebbi de sevapta ona ortak olur" (Gazali, 1986).

Bandura, dini davranışların genetik aktarımından ziyade sosyal öğrenme teorisi doğrultusunda, davranışların model alarak ve taklit yoluyla şekillendiğini vurgulamaktadır. Bu bağlamda çevrenin, bireyin gelişiminde belirleyici bir rol oynadığını ifade eder. Aynı şekilde, J. Locke (1992) insan zihninin doğuştan boş bir levha (tabula rasa) olduğunu savunur ve öğrenmenin, dışsal etkenlerin yönlendirmesiyle ortaya çıktığını belirtir. Locke'a göre, eğitimde bireye kazandırılacak bilgi ve beceriler, dış dünyadan elde edilen yeni ve yararlı keşiflerin bir sonucu olarak şekillenir.

Erikson, yetişkinlerin dini davranışları ile bebeklerin davranışları arasında pek çok benzerlik kurar ve çocuğun ilerleyen dönemlerdeki dini hayatının, bebeklikte oluşan güven duygusuyla yakından ilişkili olduğunu ifade eder. Temel güvenin gelişimiyle birlikte şekillenen ilksel inanç (0-2 yaşları), bebeklik döneminde yaşanan birçok zorluğun çözümlenmesinde yönlendirici bir rol oynar. Bu ilksel inanç, sonradan gelişecek olan iman bilinci evrelerini doğrudan etkilemez, ancak bu süreçlerin sağlıklı bir şekilde aşılabilmesi için gerekli bir temel sağlar. Fowler'ın teorisinde ise inanç gelişimi, ardışık ve hiyerarşik bir yapı içerisinde ilerler. Yedi aşamadan oluşan bu süreç, her bir aşamanın öncekinin tamamlayıcısı olacak şekilde sıralanmış ve birbirini izleyen bir düzen içinde gelişir.

Nelson (1967), inancın başlangıcına dair yaptığı çalışmada, çocukların inançlarının, yetiştikleri kültür tarafından şekillendirildiğini ifade eder. Kültür, sosyal çevre aracılığıyla sosyal öğrenme yoluyla aktarıldığından, çocukların inanç geliştirmelerinde üç önemli süreçten geçtiğini belirtir. Birinci süreç, "Biz kimiz?" sorusuna yanıt veren bir kimlik oluşumudur. Çocuk, dili öğrendikçe dünyayı belirli bir şekilde algılamasına olanak tanıyan bir anlam sistemi oluşturur. İkinci süreç, anne ve baba tarafından şekillendirilen,

sonrasında ise içselleştirilen vicdan ve değerler sisteminin oluşumuyla ilgilidir. Üçüncü süreç ise, kendini tanımlama (Ben kimim?) ve taklit edilecek rol modellerin (anne-baba, yetişkinler, gruplar) etkisiyle, önemli kişilerin yer aldığı bir gruba ait olma düşüncesinin etkisiyle şekillenir. Bu üç sürecin bir arada değerlendirilmesi, çocukların inanç yapılarını oluştururken sosyal öğrenme ile nasıl etkileşimde bulduklarını gösterir.

Aile içindeki anne ve baba tutumları, bireyin kişilik gelişiminde belirleyici bir etkiye sahiptir. Özellikle dinî gelişim, kişiliğin önemli bir parçası olduğundan, bireyin dini deneyimlere ulaşmasında anne-baba tutumlarının rolü, birçok araştırmada tespit edilmiş ve bu bulgular dikkate değer bulunmuştur. Ayrıca, anne-baba ile çocuklar arasındaki iletişimin, bireylerin benlik gelişimi üzerinde de etkisi olduğu bilimsel çalışmalarla ortaya konmuştur. Dinî eğitim sürecinde ise aşırı baskıcı, otoriter, aşırı hoşgörülü, kararsız ve dengesiz tutumlar, aşırı koruyucu yaklaşımlar ya da kayıtsız tutumlar, çocuğu olumsuz etkileyebilir. Buna karşın, güven verici ve hoşgörülü tutumlar ise bireyin dinî gelişimini olumlu yönde destekler (Apaydın, 2001).

2.2 Dini Ritüellerin Çocuk Gelişimine Etkileri

2.2.1. Duygusal Gelişim

Duygular, hem doğuştan gelen hem de sonradan kazanılan yeteneklerdir (Bilgin, 1987). Çocuk doğduğunda mevcut olan duygular yavaşça uyanmaya başlarken, çevresel faktörler de yeni duyguların gelişimine katkı sağlar. Duyguların sağlıklı bir şekilde gelişebilmesi, bireyin hoşlanmadığı ya da tabiatına aykırı olan duygulardan korunması, sağlıklı ve mutlu bir yaşamın temel taşlarından biridir. Gerçekten de, bireyin ruhunu olumlu duygularla beslemesi, bedensel, zihinsel ve ruhsal gelişimi üzerinde olumlu etkiler yaratır (Yavuz, 1994).

Çocuklarda dini gelişimin temelinde duygular yer alır. William James, ‘duyguyu, dinin ilk ve en derin kaynağı’ olarak tanımlamaktadır (Egemen, 1952). İnsan, dini kavramaya çalışırken akıl yoluyla anlamaya çabalar, fakat aynı zamanda duygusal bir bağ kurarak dini deneyimler (Yavuz, 1994). Din, insanın ilk defa duygu aracılığıyla etkileşime girdiği bir alan olduğu için, dinin duygusal boyutu olmadan yaşanmasından söz edilemez (Yavuz, 1994). Çocuklarda dini duygunun ne zaman ortaya çıkmaya başladığı ve bu sürecin nasıl işlediği konusunda farklı görüşler bulunmaktadır. Bazı görüşler, dini duygunun geç bir yaşta geliştiğini savunurken, diğerleri erken dönemde başladığını öne sürmektedir.

İslam inancına göre, her çocuk, dini anlayışa ve inanca doğal bir yatkınlıkla dünyaya gelir. Allah'ı arama, O'na ibadet etme ve doğru dini kabul etme yeteneği, Allah tarafından insanlara bahşedilmiş bir özelliktir. Diğer ilahi dinlerde de benzer bir görüş hakimdir; insanlar, çocukluktan itibaren, farkında olmasalar da, içsel bir arayışla Allah'ı bulma çabası güderler. Jung (1997), insanların yüce bir varlığa inanma eğilimlerinin genetik bir yatkınlık olduğunu ve bunun bilinçdışı düzeyde anlaşılabilir bir kapasiteyle birleştiğini ifade eder (Bilici, 2014). Bovet (1958), çocuğun dini gelişiminin dışarıdan dayatılmış yabancı bir düşünce olmadığını, aksine çocuğun doğasında var olan evrensel bir özellik olarak kabul edilmesi gerektiğini savunur. Din duygusu, insan ruhunda öylesine derin bir yer edinmiştir ki, onu yok saymak neredeyse imkansızdır. Çocuklarda doğuştan mevcut olan din duygusu, yüce ve aşkın duygular arasında yer alan doğal bir eğilim olup, tüm insanlar bu duyguyu yaratılışlarından ötürü ortak olarak taşırlar (Kutub, 1987). İnsan, doğası gereği Allah'a inanma ve dini kabullenmeye yatkındır (Hökelekli, 1993).

Çocuklar her yaş döneminde dinle ilgilenirler ve bu ilgi, onlar için doğal bir gelişim aşamasıdır. Çocuğun kendiliğinden gelişen bu ilgisi, onu koruyacak ve yardımcı olabilecek sonsuz bir güç arayışına yönlendirir. İnsan, maddi ihtiyaçlarını karşılamak için çaba gösterirken aynı zamanda yaratılışı gereği inanç duyma ihtiyacını da tatmin etmek üzere cevaplar arar; bu, insanın doğal dini yönelimini kanıtlayan bir durumdur. Her çocuk, doğuştan Allah'a inanma eğilimindedir, ancak dini ilgisinin, merakının ve inancının desteklenmesi, erken yaşta dini duygularının geliştirilmesi önemlidir. Bu da gösteriyor ki, çocuğun inanma kapasitesinin gelişmesi büyük ölçüde eğitimsel faktörlere bağlıdır (Yavuz, 1994). Eğer çevre, çocuğun bu yatkınlığını destekleyip geliştirirse, dini duygular uyanmaya başlar ve ilk çocukluk döneminin sonlarına doğru dini duygu ilk belirtilerini gösterirken, son çocukluk yılları da bu duygunun daha fazla geliştiği dönemdir.

Çocukların değerler sistemini ve kimlik gelişimini destekler. Dini ritüeller, çocuklara doğruluk, şefkat, sabır ve empati gibi önemli etik değerleri kazandırarak onların karakter gelişimini destekler. Bu değerler, çocukların özsaygılarını güçlendirir ve toplumla sağlıklı bir şekilde etkileşim kurmalarını sağlar. Ayrıca, dini ritüeller çocuklara ait oldukları kültürel ve dini kimlikleri benimseme fırsatı sunar, böylece aidiyet duygularını pekiştirir ve toplumsal bağlarını kuvvetlendirir. Aynı zamanda çocukların duygusal düzenleme becerilerini geliştirmelerine de yardımcı olur. Özellikle dua etme, meditasyon gibi ritüeller, çocukların stresle başa çıkma becerilerini artırabilir ve içsel huzuru sağlamalarına yardımcı olabilir. Bu tür ritüeller, çocukların duygusal dengeyi korumalarına ve zor duygularla başa çıkmalarına yardımcı olarak duygusal gelişimlerini destekler.

Aile içindeki dini ritüellerin çocukların sosyal becerilerine de olumlu etkisi vardır. Bu ritüeller, çocukların başkalarına karşı empati, saygı ve sorumluluk gibi sosyal beceriler geliştirmelerini sağlar. Aile içinde paylaşılan bu ritüel deneyimler, çocukların sosyal bağlarını güçlendirir ve olumlu ilişkiler kurmalarına yardımcı olur.

Dini ritüellerin çocuklara moral ve umut kaynağı sunduğu, özellikle zorlu yaşam olaylarıyla başa çıkmalarına yardımcı olduğu bulunmuştur. Dini inançlar ve ritüeller, çocukların yaşamın anlamını daha iyi kavramalarına ve zorluklar karşısında dayanıklılık göstermelerine yardımcı olabilir.

2.2 Sosyal Gelişim

Sosyalleşme, bireyin yaşamı boyunca çevresindeki kültürel normları, değerleri ve davranış biçimlerini öğrenerek, bu unsurlar doğrultusunda kendini şekillendirdiği sürekli bir süreçtir. Bu süreç, bireyin toplumsal hayata uyum sağlamasına ve toplumun bir parçası olarak kimlik geliştirmesine yardımcı olur. Bu süreç, bireyin etrafındaki çeşitli unsurlar aracılığıyla şekillenir. Giddens, çocuğun sosyalleşmesinde etkili olan başlıca unsurları aile, akran grubu, okul, kitle iletişim araçları ve iş çevresi olarak sıralamaktadır.

Sosyalleşme üzerine yapılan farklı teoriler (psikanalitik, sosyal öğrenme, bilişsel-gelişimsel, sembolik etkileşimci/rol öğrenme gibi) arasında sosyal öğrenme kuramı, bireyin çevresindeki dünyayı gözlemleyip taklit ederek sosyalleşme sürecinin ilk adımını attığını belirtir. Dini inançlar açısından bakıldığında, bazı istisnalar olsa da, bireyin dini eğilimlerinin şekillenmesinde ailesinin ve ilk sosyal çevresinin önemli bir rolü olduğu söylenebilir.

Çocuklara yönelik eğitim programları, onları doğdukları toplumun dini değerleri ve ritüelleriyle tanıştırır. Çocuğun bu ritüellerin anlamlarını erken yaşta derinlemesine kavraması beklenemez. Başlangıçta, öğrenilen ritüeller büyük ölçüde çocuk için anlam taşımayacaktır. Ancak, topluma henüz tam olarak uyum sağlayamayan bir birey için ritüeller, aile ve toplumla bağ kurmanın, kendini kabul ettirme ve güvenli bir ortamda hissetme yoludur. Zamanla, çocuk ritüellerin anlamını öğrenmeye başladığında, daha önce farkında olmadan uyguladığı bu ritüelleri, öğrendikten sonra sorgulamadan kabul etmeye eğilim gösterebilir. Çünkü grup içinde yer almak, tanıdık olmayı ve güven duygusunu beraberinde getirir. Bu bağlamda, dinsel ritüellerin yoğun olduğu bir ortamda büyümek, bireyin dini inançları ve ritüelleri kabul etme ve benimseme sürecinde önemli bir etkiye sahiptir (Allpart, 2004).

Dini simgeler, çocukların toplumsal değerleri ve normları öğrenmesine yardımcı olur. Graham ve Haidt (2010), dini ritüellerin ve simgelerin, çocuklara empati, işbirliği ve

toplum içinde başkalarına karşı saygı gibi sosyal beceriler kazandırmada önemli bir araç olduğunu belirtmişlerdir. Özellikle dini bayramlar ve topluluk ritüelleri, çocukların sosyal bağlar kurmalarını ve toplumla entegrasyonlarını sağlar.

Dini ritüellere katılma, çocukların geniş bir sosyal çevreyle etkileşime girmesine izin verir. Çocuklar, dönemler veya diğer sosyal etkinliklerde dini kutlamalara ve etkinliklere katılarak diğer çocuklarla tanışabilirler. Bu, farklı sosyal gruplarla tanışma yeteneklerini geliştirmekte ve sosyal ağlarını genişletmektedir. Ayrıca dini topluluklar genellikle çocukların sosyal yeteneklerini geliştirecek çeşitli etkinlikler sunar, bu da insanların toplumsal olarak desteklenebilmesini sağlar (Durkheim, 1912). Dini ritüellerde, genellikle hoşgörü, saygı ve farklılıklara saygı gibi toplumsal değerler öğretilir. Çocuklar ritüeller aracılığıyla dini geleneklere, farklı kültürlere, inançlara ve yaşam tarzlarına karşı daha duyarlı hale gelirler. Bu da onların hoşgörülü, açık fikirli ve sosyal olarak uyumlu bireyler olmalarına gelişmelerine katkı bulunur

Erken yaşlarda dini ritüellerin içselleştirilmesi, çocukların başkalarına empati duymalarını ve saygı göstermelerini teşvik eder. Bu ritüellerin çoğu, bireyin topluma ve diğer insanlara olan sorumluluğunu vurgular. Çocuklar dini ritüeller sırasında, başkalarına yardım etmenin ve onlara saygı göstermek için fedakârlık yapmanın değerini öğrenirler. Bu, onların sosyal becerilerinin gelişmesine ve toplumda pozitif ilişkiler kurmalarına yardımcı olur. Erken çocuklukta, aile çocukluğu için en önemli sosyal çevreyi oluşturur. Dini ritüellere aileyle birlikte katılır, çocuğun aile üyeleriyle olan bağlarını güçlendirir ve ona güvenli bir sosyal ortam sunar. Ailenin temel dini verilerinin genişletilmesi, genişletilmesi ve güvenin güçlendirilmesi sağlanır. Bu da gevşeme duygusal kaybı sağlar ve sağlıklı bir sosyal gelişimin temellerini atar. Aile bağları, erken çocukluk döneminde sosyal gelişiminde kişiye yardımcı olur.

2.3 Kimlik ve Değerler

İnanç, insanın maddî yaşamı ile yakından ilişkilidir ve kişiye zorluklar karşısında direnç kazandırır. İnanç, bireye hayatta kalma, mücadele etme ve başarı elde etme gücü verir. İnsan, yaşam yolculuğuna inançla başlar ve bu inanç ona değer ve yön kazandırır. İnanıcı olan bir kişi, bu inanç doğrultusunda ya da aldığı motivasyonla hem kendine hem de çevresindekilere katkı sağlar. İnanç, bireye iyiyi kötüden, güzeli çirkinden ayırt etme yeteneği kazandırır. Kısacası, inanç, bir ihtiyaç olarak bireyin içinde varlığını hissettirir (Aydın, 2009).

Tarihsel süreçte, insanın manevî hayatının en belirgin özelliklerinden biri, değişimlere rağmen insan bilincinde sürekliliğin ve birliğin korunmuş olmasıdır. Bu

sürekli özelliğın kaynağı ise bireyin inanç sistemidir. Bu nedenle, pek çok araştırmacı, inanç sistemini kişiliğın oluşumunda kritik bir etken ve kişiliğı tanımlamada temel bir boyut olarak kabul etmektedir (Ceylan, 2019). Dini ritüeller, bir çocuğın kimlik ve değerler gelişimi üzerinde önemli bir etkiye sahiptir. Bu ritüeller, çocuğın ailesi, toplumu ve dini inançlarla olan bağlantısını şekillendirerek, duygusal, sosyal ve ahlaki gelişimine katkıda bulunur. Aile içindeki dini uygulamalar, çocuklara bir kimlik duygusu kazandırır ve aidiyet hissi yaratır. Örneğın, dini bayramlar, oruç tutma gibi ritüeller çocukların dini kimliklerini oluşturmasına yardımcı olur. Kendilerine olan öz değerlerini güçlendirir. Çocuklar dini ibadetlerde kendilerini bir parça olarak hissedebilirler ve bu onları daha güvenli ve huzurlu kılabilir.

Dini ritüeller, çocukların hem dini kimliklerini hem de kültürel kimliklerini pekiştirir. Aile içindeki dini pratiklerin sürekliliğı, çocukların bu kimliklerle özdeşleşmelerini sağlar (Berk, 2013).

Dini ritüeller, çocuğın ahlaki değerlerini ve etik anlayışını şekillendirir. Birçok dini ritüel, doğru ve yanlış arasındaki farkı öğretir. Çocuklar, dini öğretiler aracılığıyla başkalarına saygı, dürüstlük, adalet ve empati gibi değerleri öğrenebilir. Ayrıca, sorumluluk duygusu gelişir; örneğın, dua etmek, oruç tutmak ya da toplumsal sorumluluklarla ilgili yapılan dini pratikler, çocuğa başkalarına karşı sorumluluk hissetmeyi öğretir.

Dini ritüeller, çocukların ahlaki değerlerini şekillendirir ve doğru ile yanlış arasındaki farkı anlamalarına yardımcı olur. Dini ritüeller sırasında adalet, dürüstlük, hoşgörü gibi değerleri duyarak onları içselleştirir ve yansıtmaya başlar.

SONUÇ

Bu çalışmamızda, dini simgeler ve ritüellerin çocukların duygusal, sosyal ve bilişsel gelişimlerine etkisini incelediğimizde, erken çocukluk döneminin çocuğun hayatının temeli olduğuna dikkat çekmek gerekir. Bu dönemde, eğitim açısından en büyük sorumluluk anne ve babalara aittir. Çocuk, bu evrede, hem olumlu hem de olumsuz tüm etkilere açık bir şekilde gelişimini sürdüren bir varlık olarak ele alınabilir. Ayrıca, aile, çocuğun dini gelişiminde de kritik bir rol oynamaktadır çünkü çocukluk dönemi, bireyin yaşamındaki en önemli gelişim aşamalarından biridir. Bu dinamik süreçte, gençlik ve yetişkinlik dönemine ait dini inanç, tutum ve davranışların temelleri atılmaktadır. Peygamber Efendimizin; “Her çocuk fitrat üzerine doğar, sonra anne ve babası onu kendi dinine yönlendirir” şeklindeki hadis-i şerifi de bu gerçeği desteklemektedir. Bu bağlamda, ailenin çocuk üzerinde taşıdığı en önemli sorumluluklardan biri, çocuğun doğuştan sahip olduğu dini duyguları ortaya çıkarmak ve sağlıklı bir şekilde gelişmesini sağlamaktır. Öte yandan erken çocukluk döneminde dini duygunun, sosyal gelişimin kimlik ve değerlerinin gelişiminde ritüellerin önemli bir rolü bulunmaktadır. Zira dini ritüeller, bireyin dini inançlarını pekiştirmelerine, manevi bir bağ kurmalarına ve toplulukla bağlantılarını güçlendirmelerine yardımcı olan pratiklerdir. Dini ritüeller aile içinde güvenli bir ortam yaratarak çocukların duygusal bağlılıklarını güçlendirir. Aile üyeleri arasında düzenli etkileşimi teşvik eder ve çocukların kendilerini güvende hissetmelerini sağlar. Bu güvenli ortam, çocukların daha sağlıklı bir duygusal gelişim göstermelerine ve aileleriyle olan bağlarını güçlendirmelerine yardımcı olur. Sonuç olarak, erken çocukluk dönemi, din eğitiminin duygusal, sosyal ve bilişsel hedefleri açısından ele alındığında, tüm yeteneklerin uyum içinde bir araya getirildiği, bir zanaatkarın titizlikle işlediği bir eser gibi özen gösterilmesi gereken bir süreçtir. Bu dönem, bireyin gelişimi için en verimli zaman dilimi olarak, dünyaya en uygun şekilde şekillendirilebilecek potansiyelin temelini atıldığı altın bir dilim olarak kabul edilebilir.

KAYNAKÇA

- Adler A. (1997). *İnsanı Tanıma Sanatı*, (çev. Şelale Başar), Dergâh Yayınları, İstanbul.
- Çın A. (2020). “İlk Çocukluk Döneminde Çocuğun Din Eğitimi ve Ailenin Din Eğitimine Etkisi (Diyarbakır Örneği)”, *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt:19/74, 692-709.
- Aydın A.R. (2009). “İnanma İhtiyacı ve Dinî Ritüellerin Psikolojik Değeri”, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, Cilt:9/3, 87-100.
- Allpart G. (2004). *Birey ve Dini*, (çev. Bilal Sanbur), Elis Yayınları, Ankara.
- Alptekin D. (2011). *Toplumsal Aidiyet ve Gençlik: Üniversite Gençliğinin Aidiyeti Üzerine Sosyolojik Bir Araştırma*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
- Anık M. (2012). *Kimlik ve Çokkültürcülük Sosyolojisi*, Açılım Yayınları, İstanbul.
- Apaydın H. (2001). “Aile İçi İletişimin Çocuğun Dinsel Gelişimine Etkisi”, *On Dokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 12/13, 319-337.
- Arı R., Çeliköz N., Deniz M.E. ve Saltalı N.D. (2009), “Altı Yaş Çocukları İçin Duygusal Becerilerin Değerlendirilmesi Testi'nin Türkçe'ye Uyarlanması: Geçerlilik ve Güvenirlilik Çalışması”, *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, Cilt:42-1, 403-420
- Arslan E. (2016), *Erken Çocukluk Döneminde Gelişim*, Eğiten Yayınevi, Ankara.
- Atak H. (2011). “Kimlik Gelişimi ve Kimlik Biçimlenmesi: Kuramsal Bir Değerlendirme”, *Psikiyatride Güncel Yaklaşımlar*, Cilt:3/1, 163-213.
- Aydın A. (2016). *Eğitim Psikolojisi: Gelişim-Öğrenme-Öğretim*, Pegem Akademi Yayıncılık, Ankara.
- Baran G. (1999). *Korunmaya Muhtaç Çocuk ve Benlik Kavramı*, Yaysan Yayınevi, Ankara.
- Bayart J. F. (1999). *Kimlik Yanılsaması*, (çev. Mehmet Moralı), Metis Yayınları, İstanbul.
- Bayhan P. ve Artan İ. (2007). *Çocuk Gelişimi Ve Eğitimi*, Morpa Kültür Yayınları, İstanbul.
- Baymur F. (1985). *Genel Psikoloji*, İnkılap Yayınevi, İstanbul.
- Bilgin B. (1987). *İslam ve Çocuk*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara.
- Bilgin N. (1994). *Sosyal Bilimlerin Kavşağında Kimlik Sorunu*, Ege Yayıncılık, İzmir.
- Bilgin, N. (2016). *Kimlik İnşası*, İzmir Büyükşehir Belediyesi Yayınları, İzmir.
- Bilici A.B. (2014). *0-6 Yaş Grubu Çocuklarda Dini Gelişim Süreci Ve Din Eğitimi*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.
- Buhârî (2003). *Sahih*, (çev. Ahmet Dede), Mavi Yıldız Yayınları, İstanbul, Müslim (1997). *Sahih*, (çev. Mahmud Kaya), Mektebetü'l-İrşad, İstanbul.
- Ceylan İ. (2019). Kişilik Gelişimi Din İlişkisi, *Din ve Bilim - Muş Alparslan Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi*, Cilt: 2/2, 50-72.
- Ceyhan E. (2002). *Çocuk Gelişimi Ve Psikolojisi*, Açık Öğretim Fakültesi Yayınları, Eskişehir.
- Sağlam D. (2021). “Pezzetino” ve “Das kleine Ich Bin Ich” İsimli Çeviri Okul Öncesi Kitaplarında Kimlik Gelişiminin Karşılaştırılması”, *The Journal of Academic Social Science*, Sayı: 117, 411-420.
- Dereboy İ.F. (1993). *Kimlik Bocalaması, Anlamak, Tanımak, Ele Almak*, Özmert Ofset Yayınevi, Malatya.
- Diamond A. (2013). Executive functions, *Annual Review of Psychology*, Cilt: 64/1, 135-168.
- Dodurgalı A. (1998). *Ailede Çocuğun Din Eğitimi*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul.

- Durkheim, E. (1912). *Dini Yaşamın İlkel Biçimleri*, (çev. Fuat Aydın), Eski Yeni Yayınları, Ankara.
- Egemen B.Z. (1952). *Din Psikolojisi*, TTK Basımevi, Ankara.
- Erden M. (2005). *Gelişim Ve Öğrenme*, Arkadaş Yayıncılık, Ankara.
- Ergin H. ve Yıldız A. (2024). *Gelişim Psikolojisi*, Nobel Akademik Yayıncılık, Ankara.
- Erikson E.H. (1984). *İnsanın Sekiz Çağı*, (çev. Bedirhan Üstün-Vedat Şar), Toplum Yayınları, Ankara.
- Eroğlu M. (2023). “Çocukluk Döneminde Bilişsel Gelişim: Piaget ve Vygotsky’nin Bilişsel Gelişim Kuramlarının İncelenmesi ve Karşılaştırılması”, *Eğitim ve Yeni Yaklaşımlar Dergisi*, Cilt: 6-1, 69-77.
- Gürkan U. (2019). *Gelişim Psikolojisi*, Nobel Akademik Yayıncılık, Ankara.
- Hökelekli H. (1993). “Çocuk”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt 8, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara.
- Hökelekli H. (1998). *Din Psikolojisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara.
- İbn Mâce, *Sünen*, "Edep", 3. bölüm, (2004), (çev. İsmail M. Öztürk), İlim Yayıma Vakfı, İstanbul.
- Kaya, A. (Ed.) (2010). *Eğitim psikolojisi*, Pegem Akademi Yayınları, Ankara.
- Kaya F. (2024). *Kültür, Kimlik ve Aidiyet Ekseninde Giysi: Şanlıurfa Örneği*, (Yüksek Lisans Tezi), Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, İstanbul.
- Kılıçbay M. A. (2016). “Kimlikler Okyanusu”, *Doğu Batı Düşünce Dergisi*, Sayı: 23, 161-165.
- Konuk Y. (1994). *Okul Öncesi Çocuklarda Dini Duygunun Gelişimi ve Eğitimi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara.
- Kutub M. (1987). *İnsan Psikolojisi Üzerine Etütler*, (çev. Bekir Karlığa), İşaret Yayınları, İstanbul.
- Kürkçüoğlu B.Ü. (2010). 0-6 Yaş Arası Çocukların Temel Gelişimsel Özellikleri: Bilişsel Gelişim Ve Dil Gelişimi, *Erken Çocukluk Eğitimi*, Pegem Akademi Yayınları, Ankara.
- Kur'an-ı Kerim Meali* (2009). (çev. Halil Altuntaş - Muzaffer Şahin, Türkiye Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara.
- Nicolopoulou A. (2004). Oyun, Bilişsel Gelişim Ve Toplumsal Dünya: Piaget, Vygotsky Ve Sonrası, *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, Cilt: 37/2, 137-169.
- Oktay A. (2002). *Yaşamın Sihirli Yılları: Okul Öncesi Dönem*, Epsilon Yayınları, İstanbul.
- Öcal M. (1991). *Din Eğitimi ve Öğretiminde Metodlar*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara.
- Santrock J.W. (2015). *Yaşam Boyu Gelişim Gelişim Psikolojisi*, (çev. Galip Yüksel), Nobel Akademik Yayıncılık, Ankara.
- Santrock J.W. (2021). *Çocuk Gelişimi* (çev. Ahu Öztürk vd.), Nobel Akademik Yayıncılık, Ankara.
- Selçuk M. (1990). *Çocuğun Eğitiminde Dini Motifler*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara.
- Selçuk, Z. (2007). *Eğitim Psikolojisi*, Nobel Akademik Yayıncılık, Ankara.
- Senemoğlu N. (2013). *Gelişim Öğrenme Ve Öğretim (Kuramdan Uygulamaya)*. Yargı Yayınları, Ankara.
- Sönmez V. (2009). Zekâ Ve Bilişsel Gelişim. *Eğitim Bilimine Giriş*, Anı Yayınları, Ankara.
- Sözen E. (1999). *Demir Kafesten Plastiğe Kimliklerimiz: Sekülerleşme Sürecinde Kimliklerin İnşası*. Birey Yayıncılık, İstanbul.

- Şimşek D. (2016). *Uluslararası Kimlikler: Londra'da Kıbrıslı Türk, Kürt ve Türk Göçmen Çocukları*. İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- Şimşek E. (2004). "Çocuklarda Dini Gelişim Özellikleri Ve Din Eğitimi", *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, Cilt: 4/4, 207-220.
- Tekerci H. (2023). "Çocuklar İçin Aidiyet Ölçeği: Geçerlilik Güvenirlik Çalışması", *Yaşadıkça Eğitim*, Cilt: 37/3, Yıl 2023, 734-749.
- Topses G. (2009). *Gelişim Ve Öğrenme Psikolojisi*, Nobel Akademik Yayıncılık, Ankara.
- Wadsworth B.J. (2015). *Piaget'nin Duyuşsal Ve Bilişsel Gelişim Kuramı*, (çev. Ziya Selçuk), Pegem Akademi Yayınları, Ankara.
- Yavuz K. (1994). *Çocuk ve Din*, Çocuk Vakfı Yayınları, İstanbul.
- Yavuzer H. (2007). *Çocuk psikolojisi*. Remzi Kitabevi, İstanbul.
- İnanç Y., Bilgin M., ve Atıcı M.K. (2013). *Gelişim Psikolojisi*, Pegem Akademi Yayınları, Ankara.
- Yıldırım Y. (2016) Eğitim Sosyolojisi Perspektifi ile Piaget ve Vygotsky'nin Bilişsel Gelişim Kuramları Üzerine Sosyolojik Bir Analiz Denemesi, *Bartın Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, Cilt: 5/2, 617-628.